

Literaire genres voor het centraal examen en het staatsexamen klassieke taal en letterkunde 2000

Bestemd voor:

scholen voor:

- het vwo en;
- vavo.

Algemeen verbindend voorschrift

Datum: 5 juni 1998

Kenmerk: VO/BOB-1998/21798

Datum inwerkingtreding: zie artikel 4

Geldigheidsduur beleidsregel: n.v.t.

Juridische grondslag: artikel 7 van het Eindexamenbesluit vwo-havo-mavo-vbo; artikel 11 van het Besluit staatsexamens vwo-havo-mavo 1978, in samenhang met de examenprogramma's Klassieke Talen (Stcrt. 1978, 246)

Relatie tot eerdere mededelingen: hangt samen circulaire VO/AV-87-03 C870145 van 14 december 1987 met

Informatie verkrijgbaar bij:

CFI/ICO/VO, 079-3232.444

De staatssecretaris van onderwijs, cultuur en wetenschappen,

Gelet op artikel 7 van het Eindexamenbesluit v.w.o. – h.a.v.o. – m.a.v.o. – v.b.o. en artikel 11 van het Besluit staatsexamens v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o. 1978, in samenhang met de examenprogramma's Klassieke Talen eindexamen v.w.o. en staatsexamen v.w.o. (Stcrt. 1987, 246);

Besluit:

■ Artikel 1.

Literaire genres centraal en schriftelijk examen

1. De literaire genres voor het centraal examen klassieke taal en letterkunde, alsmede voor het schriftelijk gedeelte van het staatsexamen klassieke taal en letterkunde, zijn in 2000:
  - a. Griekse taal en letterkunde: tragedie
kernauteur: Bakchai
  - b. Latijnse taal en letterkunde: filosofisch proza
kernauteur: Cicero

2. Het leatuurpensum voor de in het eerste lid genoemde genres en de daarop afgestemde leerstof worden vastgesteld als aangegeven in de als bijlagen bij deze regeling gevoegde syllabi.

■ Artikel 2.

Literaire genres mondeling examen

1. De literaire genres voor het mondeling gedeelte van het staatsexamen klassieke taal en letterkunde zijn in 2000
  - a. Griekse taal en letterkunde: epiek;
kernauteur: Homerus (Ilias);
  - b. Latijnse taal en letterkunde: retorisch proza;
kernauteur: Cicero (Catil.).
2. Als syllabi met betrekking tot deze beide literaire genres gelden de syllabi die zijn uitgebracht ten behoeve van het centraal examen en het schriftelijk gedeelte van het staatsexamen voor het jaar 1999 Uitleg OCenW-Regelingen 1997, 6a).

■ Artikel 3.

Bekendmaking

Deze regeling en de bijbehorende bijlagen zullen in Uitleg OCenW-Regelingen worden geplaatst. Van deze plaatsing zal mededeling worden gedaan in de Staatscourant.

■ Artikel 4.

Inwerkingtreding

Deze regeling treedt in werking met ingang van de derde dag na de datum van uitgifte van Uitleg OCenW-Regelingen, waarin deze regeling is bekendgemaakt.

■ Artikel 5.

Citeertitel

Deze regeling wordt aangehaald als: Literaire genres voor centraal examen en staatsexamen klassieke taal en letterkunde 2000

*De staatssecretaris van onderwijs, cultuur en wetenschappen,
T. Netelenbos*

Literaire genres voor het
centraal examen en het
staatsexamen klassieke taal
en letterkunde 2000

Bijlage 1

Syllabus bakchai

1. Thematiek

In de syllabus komen de volgende thema's aan de orde:

a. Dionysos en zijn cultus.	De positieve en negatieve kanten van de Dionysoscultus: extase die kan omslaan in massahysterie en vreedzaamheid die, wanneer geprovoceerd, kan omslaan in gewelddadigheid.
b. Reactie van het individu op de cultus	Spanning tussen het rationele en het irrationele: angst voor en tegelijkertijd fascinatie door het onbeheersbare in jezelf, verzet tegen de god (ἄβρις).
c. Reactie van het gezag.	Verbod en tolerantie.

De kandidaat kan vanuit de hierboven genoemde thematische invalshoeken een passage uit een voorgelegde tekst kritisch bespreken.

2. Het pensum

(De met een * gemarkeerde passages worden in vertaling gelezen)

Proloog	1-63	Monoloog van Dionysos, waarin hij zich presenteert en zijn komst naar Thebe motiveert
Parodos	64-169*	'Cultuslied' ter ere van Dionysos
Eerste Epeisodion	170-265	Teiresias en Kadmos versus Pentheus (acceptatie versus afwijzing)
	266-329*	Teiresias zet de goddelijke aard van Dionysos uiteen
	330-369	Pentheus wordt voor de eerste maal gewaarschuwd (door Kadmos en Teiresias)
Eerste Stasimon	370-433*	De (ἄβρις) van Pentheus in contrast met de uitvoerig beschreven εὐδαιμονία die de cultus schenkt
Tweede Epeisodion	434-518	De gevangenneming van 'de vreemdeling'/ Dionysos Eerste confrontatie van Pentheus en Dionysos
Tweede Stasimon	519-603*	Koor schaart zich achter Dionysos en roept Dionysos te hulp
Derde Epeisodion	604-659*	Dionysos toont zijn macht in het paleis: Pentheus wordt voor de tweede maal gewaarschuwd
	660-774*	Eerste bodeverhaal: de twee kanten van het maenadisme Pentheus wordt voor de derde maal gewaarschuwd
	775-861	Tweede confrontatie van Pentheus en Dionysos: Pentheus raakt in de ban van de godheid
Derde Stasimon	862-911*	Koor loopt vooruit op de overwinning die Dionysos zal behalen
Vierde Epeisodion	912-976	De rollen zijn omgedraaid: Dionysos heeft zijn slachtoffer helemaal in zijn macht
Vierde Stasimon	977-1023*	Koor zingt over de straf die Pentheus zal ondergaan
Vijfde Epeisodion	1024-1152	Tweede bodeverhaal: de dood van Pentheus
	1153-1199*	Agaue komt terug van de jacht
Exodos	1200-1300	Kadmos laat Agaue inzien wat ze gedaan heeft
	1301-1329*	Kadmos betreurt de ondergang van zijn familie
	1330-1351*	Epifanie van Dionysos
	1352-1392*	Kadmos en Agaue nemen afscheid

3. De Griekse tragedie

3.1. Ontstaan en ontwikkeling van de tragedie

Over het ontstaan van de tragedie is weinig met zekerheid bekend. Volgens verschillende antieke bronnen was de dichter Thespis de eerste die, rond 534, op de Grote Dionysia een prijs won met een tragedieopvoering. De precieze achtergrond van het woord 'tragedie', letterlijk bokkenzang, is ook in raadselen gehuld.

Aristoteles vermeldt dat de tragedie is ontstaan uit de dithyrambe, een koorlied ter ere van Dionysos. Blijkbaar stelde hij zich voor dat degene die voorging in de zang en dans op een gegeven moment als acteur was gaan optreden. In ieder geval is de tragedie altijd een combinatie geweest van (koor)zang en gesproken woord. In de beginperiode trad slechts één acteur (ὑποκριτής) op tegenover het koor. Aischylos voerde een tweede acteur in, Sophokles tenslotte een derde.

Het merendeel van de tragedies die in de vijfde eeuw op de Dionysia zijn opgevoerd, is voor ons verloren gegaan. De stukken die we over hebben zijn van de hand van Aischylos (ca. 525-456), Sophokles (ca. 495-406) en Euripides (ca. 485-406).

3.2 Stofkeuze

In het algemeen ontleenden de dichters hun onderwerpen aan mythen en legenden. Na eeuwenlange mondelinge overlevering waren vele verhalen over de Trojaanse oorlog en het koningshuis van Thebe neergelegd in een aantal epen, ontstaan in de achtste en zevende eeuw. Ook gebruikten de tragediedichters lokale legenden, die veelal voortvloeiden uit een bepaalde cultus. Vanwege het traditionele karakter van de stof lagen de hoofdlijnen van de stukken vast, maar de dichters hadden veel vrijheid om elementen zelf in te vullen. Dit betekent dat de toeschouwers, ook al waren ze meestal op de hoogte van deze hoofdlijnen – die doorgaans ook nog aan het begin van het stuk opgefrist werden – toch in spanning zaten hoe de handeling precies zou verlopen en hoe aan de bekende afloop dramatisch gestalte werd gegeven.

Bekend verondersteld worden:

- Europa
- Kadmos, Spartoi, Harmonia
- Semele, Zeus, Dionysos, Hera
- Ino, Autonoe, Aktaion, Agaue, Echion, Pentheus

3.3 De organisatie van de opvoeringen

De Attische tragedies uit de vijfde eeuw waren bestemd om te worden opgevoerd op Dionysosfeesten. De ons

bewaarde stukken zijn alle gespeeld op het belangrijkste festival: de Grote Dionysia in Athene, jaarlijks gevierd in maart / april. Stukken werden in principe slechts eenmaal opgevoerd.

De belangrijkste aspecten van de Dionysia zijn:

- wedstrijd (ἀγών) ter ere van Dionysos
- drie voorgeselecteerde dichters nemen deel, ieder met een tetralogie,
- toekenning van prijzen door een jury bestaande uit gewone burgers,
- de dichter is tevens componist en regisseur, soms ook acteur,
- bekostiging van alles wat met het koor samenhang (training en levensonderhoud in de repetitieperiode, kostuums, salaris van de ἀλός-speler) als een vorm van directe belasting (λειτουργία) door een rijke burger die optrad als een χορηγός
- beroepsacteurs die betaald worden uit de staatskas

3.4 De praktijk van de opvoeringen

- toneelgebouw (σκηνή), eisodoi, orchestra,
- μηχανή ('deus ex machina'),
- maximaal drie (mannelijke) acteurs, dubbelrollen, figuranten,
- maskers, kleding, schoeisel

3.5 Onderdelen van de tragedie

- proloog, parodos, episodion, stasima, exodos,
- bodeverhaal, kommos, stichomythie

De kandidaat kan vragen beantwoorden over het ontstaan en de ontwikkeling van de tragedie en de organisatie van de opvoeringen.

De kandidaat kan verwijzingen naar de mythologische stof waarop de Bakchai gebaseerd is begrijpen en zonodig bij de interpretatie betrekken.

De kandidaat kan tekstpassages uit de Bakchai relateren aan de praktijk van de opvoering in het Griekse theater.

De kandidaat kent de onder 3.4 en 3.5 genoemde begrippen, zodat hij hierbij geen nadere toelichting nodig heeft en hij deze zelf kan hanteren.

4. Aristoteles' Poetika

Aristoteles' beschouwingen over de Griekse tragedie zijn van grote invloed in later tijd geweest. In de ogen van 17e eeuwse toneeldichters (Vondel, de Franse classicisten) moest een drama, wilde het werkelijk van hoge waarde zijn, aan de door hem gestelde normen voldoen. Zo destilleerde men uit zijn werk de z.g. drie eenheden: die

Literaire genres voor het centraal examen en het staatsexamen klassieke taal en letterkunde 2000

Literaire genres voor het
centraal examen en het
staatsexamen klassieke taal
en letterkunde 2000

van tijd, plaats en handeling, hoewel Aristoteles slechts vaststelt dat in de meeste tragedies de gespeelde tijd de duur van een etmaal niet overschrijdt en zich over de plaats eigenlijk niet uitlaat. De eenheid van handeling schrijft hij evenwel dwingend voor.

De plot (μῦθος) moet samenhang vertonen en het verband tussen de gebeurtenissen moet noodzakelijk (ἀναγκαστὸν) of waarschijnlijk (εἰκότως) zijn. Volgens Aristoteles is de plot belangrijker dan het karakter (ἦθος) van de personages. De uitbeelding van het ἦθος geschiedt door het handelen en door de wijze waarop de personages hun handelen motiveren.

Aristoteles slaat die tragedies het hoogst aan waarin een περιπέτεια (plotselinge omslag) optreedt, gepaard aan een ἀναγνώρισις (herkenning).

In de Poëtika zegt Aristoteles dat de tragedie een handeling is die door het oproepen van medelijden (ἄλγος) en angst (φόβος) een κόθαρσις van dergelijke emoties teweegbrengt. Meestal worden deze woorden als volgt geïnterpreteerd: door angstige en meelijwekkende situaties uit te beelden heeft de tragedie een reinigende werking (katharsis) op de toeschouwers. Omdat zij hierdoor als het ware hun teveel aan emoties kunnen kwijtraken, worden zij door deze ervaring emotioneel stabiel dan voorheen.

De kandidaat is vertrouwd met de genoemde aspecten van Aristoteles' Poëtika en kan daarover vragen beantwoorden in relatie tot de Bakchai.

De kandidaat kent de onder 4 genoemde (Griekse) begrippen, zodat hij hierbij geen nadere toelichting nodig heeft en hij deze zelf kan hanteren.

5. Euripides (485-406 voor Chr.)

Zoals bij de meeste antieke auteurs, is maar weinig met zekerheid bekend over het leven van Euripides. Hij stamde uit een Atheense familie. Hij leidde een teruggetrokken leven en bekleedde dus niet zoals Aischylos en Sophokles openbare functies. Hij ging om met de intellectuelen van zijn tijd en bezat, naar verluidt, een verzameling boeken. Hij was tijdens zijn leven niet erg succesvol met zijn stukken; hij won slechts vier keer een eerste prijs. Hij verliet Athene in 408 en vestigde zich in Makedonië aan het hof van de koning Archelaos. Hier schreef hij de Bakchai, die postuum opgevoerd werd en de eerste prijs behaalde. Na zijn dood was Euripides wel heel populair; zijn stukken worden tot in de Romeinse tijd gelezen en vanaf de vierde eeuw voor Christus heropgevoerd. Euripides schreef in totaal ca. 88 stukken. Er zijn 17 tragedies over en één satyrstuk.

Kenmerkend voor Euripides' stukken is in de eerste plaats zijn aandacht voor vrouwen. Deze aandacht is op heel uiteenlopende wijze geïnterpreteerd: Euripides als vrouwenhater en als feminist. In de tweede plaats is er

zijn kritische houding tegenover de traditionele voorstelling van de goden. Op dit punt deelt Euripides het rationalisme van de sofisten, maar hij heeft tegelijkertijd belangstelling voor het irrationele in de mens.

De kandidaat is op de hoogte van de kenmerkende thematiek van Euripides' stukken, zodat deze als achtergrond bij vragen over de Bakchai kan dienen.

6. (Cultuur)historische achtergronden

6.1 Historische achtergrond

Een rechtstreeks verband met de historische actualiteit valt in de stukken van de Attische tragici slechts zelden aan te wijzen. Toch moeten de tragedies geplaatst worden tegen de achtergrond van hun tijd. In het geval van de Bakchai bevinden we ons in de voor Athene zeer desastreuze eindfase van de Peloponnesische oorlog. Er zijn aanwijzingen dat onder invloed van de lange oorlogsdruk Athene overspoeld werd door oosterse en noordelijke mysterie-godsdiensten, zoals die van Kybele. Het thema van de introductie van Dionysos in Griekenland zou hierdoor een actuele lading kunnen hebben. Verder zou men ook nog aan Euripides' persoonlijke omstandigheden kunnen denken. Hij schreef de Bakchai in Makedonië, waar de Dionysoscultus een heftig karakter had. In Athene nam men over het algemeen een negatieve houding aan tegenover de invoering van nieuwe culten. Verder valt er een conservatisme te bespeuren in de houding tegenover bestaande goden en rituelen. Asebeia-processen zijn hiervan een voortvloeisel. Pentheus is aanvankelijk als het ware de aanklager in zo'n asebeia-proces. In dit kader wordt Dionysos in de Bakchai -in strijd met de historische werkelijkheid- voorgesteld als een nieuwe god. Wanneer echter in het verloop van het stuk Dionysos een echte Griekse god is gebleken, worden de rollen omgedraaid en wordt Pentheus de aangeklaagde.

6.2 Dionysos

Dionysos is een oude god. Zijn naam komt al voor op enkele kleitabletten uit de Mykeense tijd en men vermoedt dat zijn cultus zelfs vóór-Grieks is. De Grieken geloofden dat de god oorspronkelijk uit Lydië of Phrygië afkomstig was, omdat zijn cultus kenmerken vertoonde die overeenkwamen met die van Kybele. Dionysos is een vegetatie-god. Als god van de wijn was hij verbonden met de toestand waarin mensen buiten zichzelf treden. De Grieken noemden deze toestand ἐθουσιασμός, ἔστασις of μανία. De wijn deed de mensen hun dagelijkse zorgen vergeten en maakte hen vrolijk en uitbundig. Van de volgelingen van Dionysos, βόκχαι of

μαινόδοις geheten, wordt in de mythe verteld dat zij 's winters, gehuld in een hertenvel met een fakkel en een thyrsos-staf in hun handen, de bergen in trokken. Tijdens hun dans raakten zij in de ban van de god. In deze toestand verscheurden zij dieren en aten deze rauw op. Zo'n dier vertegenwoordigde de godheid en wanneer het verslonden werd, ging de kracht van de god over op de mens. Het is kenmerkend voor de Dionysoscultus dat deze μαινία bereikt werd binnen een groep, een thiasos geheten.

Als vegetatie-god is Dionysos nauw verbonden met de vruchtbaarheid, de seksualiteit en de dood. Het is zo goed als zeker dat er vanaf de vijfde eeuw voor Christus bakchische mysteriën waren die een leven na de dood beloofden.

Dionysos kon zich op verschillende manieren manifesteren, zoals in de wijn of in een dier. Ook geloofden mensen dat hij aanwezig kon zijn in een masker dat de god voorstelde. Dit werd aan een zuil of boom vastgemaakt of de deelnemers van het feest droegen zelf een masker. Hiermee ging de kracht van de god over op de drager van het masker. Waarschijnlijk heeft het masker, als middel van transformatie, een rol gespeeld bij de ontwikkeling van de tragedie.

Dionysos was in de zesde en vijfde eeuw voor Christus in Athene bijzonder populair. Talrijke feesten werden aan hem gewijd. De bekendste zijn de Anthesteria en de Grote Dionysia.

Vaasafbeeldingen vormen voor verschillende aspecten van de Dionysoscultus en de mythen rondom Dionysos een belangrijke bron.

De kandidaat bezit kennis van de (cultuur)historische context waarin de Bakchai is ontstaan.

De kandidaat kent de onder 6.1 en 6.2 genoemde (Griekse) begrippen, zodat hij hierbij geen nadere toelichting nodig heeft en hij deze zelf kan hanteren.

De kandidaat kan de verschillende onder 6.2 genoemde aspecten van Dionysos en zijn cultus herkennen in de Bakchai en Griekse vaasafbeeldingen en toelichten.

Aanbevolen literatuur voor de iconografie op vaasafbeeldingen:

- Brommer, F. Satyroi, Würzburg 1937
- Carpenter, T. Dionysian Imagery in Archaic Greek Art, Oxford 1986
- Frontisi-Ducroux, F. 'Au miroir du masque' in: La cité des images, ed. C. Bérard et al. pp. 146-161, Lausanne/Paris 1984
- Kerényi, K. Dionysos, Stuttgart 1994
- Lissarrague, F. 'The Sexual Life of Satyrs.' in: Before Sexuality, ed. D. M. Halperin et al. pp. 53-81, Princeton, New Jersey 1990

- March, J. Euripides' Bakchai: a Reconsideration in the Light of Vase-paintings, BICS 36, pp. 33-65, 1989
- McNally, S. 'The Maenad in Early Greek Art' in: Aret-husa 11, 1978, pp. 101-135
- Schefold, K. Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst, München 1981

7. Taal, stijl en literaire techniek

7.1.

De omschrijving door de CEVO van de minimumkennis op het gebied van morfologie en syntaxis vormt het uitgangspunt bij de annotatie van de op het centrale examen voorgelegde authentieke (ongelezen) tekst. Daarnaast worden de volgende verschijnselen bekend verondersteld:

- krasis
- elisie
- 2e p.sing.praes. en fut. medii op -η i.p.v. -ει
- 1e p.plur.medii op -μεσθα i.p.v. -μεθα
- dativus pluralis op -οισι(v) en -αισι(v) i.p.v. -οις en -αις
- νιν (i.p.v. αὐτόν, αὐτήν, αὐτούς, αὐτάς)
- het regelmatig ontbreken van het lidwoord
- het gebruik van preposities in postpositie
- ξύω = σῶν; ἐς = εἰς

De kandidaat kan zijn kennis van de Griekse taal zoals die in de tragedies van Euripides wordt gebruikt demonstreren door het vertalen van een ongeziene authentieke tekst, die qua aard en moeilijkheidsgraad nauw aansluit bij de gelezen teksten, waarbij de hierboven genoemde verschijnselen in beginsel niet zullen worden geannoteerd.

7.2.

- Metaforiek (uit de jacht- en militaire sfeer)
- dramatische ironie
- ironie / sarcasme
- anafoor
- woordspel door herhaling van of variatie met één-zelfde woord(stam) (vs. 504, 803, 913, 971)
- 'estafette techniek': het binnen een stichomythie oppakken van een woord van de gesprekspartner (οἱδ' 463, na οἱσθα 462, Ζεὺς : 467, na Διός 466, ὄργια 471, na ὄργια : 470)

De kandidaat kan in een hem voorgelegde tekst genoemde stijfguren en literaire technieken identificeren en, zo dit duidelijk is vast te stellen, het effect ervan beschrijven.

8. Receptie en actualisering

De aandacht voor de receptie wordt verdeeld over onderstaande gebieden:

Literaire genres voor het centraal examen en het staatsexamen klassieke taal en letterkunde 2000

Literaire genres voor het
centraal examen en het
staatsexamen klassieke taal
en letterkunde 2000

8.1 Receptie Dionysos en zijn cultus in de beeldende kunst.

De god Dionysos en zijn volgelingen zijn een geweldige inspiratiebron geweest voor kunstenaars door alle eeuwen heen.

Vanaf de Middeleeuwen ondergaat de uitbeelding van Dionysos een aantal veranderingen:

1. De god wordt beschouwd als prefiguratie van Christus
2. De god is de personificatie van onmatigheid en het frivole leven
3. De god is symbool van jeugd en schoonheid.

Aanbevolen literatuur:

- Bober, P.P. & Rubinstein, R.O. Renaissance Artists and Antique Sculpture, London-Oxford- New York 1986
- Hamdorf, F.W. Dionysos Bacchus, Kult und Wandlungen des Weingottes, München 1986
- Hunger, H. Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Wien 1985

8.2. Receptie in de literatuur van de Oudheid

Voorgescreven Literatuur:

- Ovidius Metamorfosen III 511-576, 650-733 in vertaling en III 577-649 in samenvatting en
- Livius Bacchanalia te Rome in Livius Ab Urbe Condita 39,8-19 in vertaling

8.3 Receptie in de literatuur in de moderne tijd

Leestips:

- Poëzie
- Hans Andreus, Ai Dionysos!
- Simon Vestdijk, Dionysus en de Thyrreense zeeroevers
- Hans Warren, Dionysos
- Kees Winkler, Dionysus en de hippies

Romans:

- Simon Vestdijk, De verminkte Apollo
- Donna Tartt, Geheime geschiedenis

8.4 Actualisering: XTC / house-party's

Een viertal invalshoeken dient als uitgangspunt voor een selectie van recente berichtgeving over dit onderwerp:

- groepsgebeuren
- visie van de verantwoordelijken / volwassenen
- doel van de gebruikers
- spookverhalen van buitenstaanders over wat er 'daar binnen' gebeurt.

De kandidaat kan afbeeldingen van Dionysos en zijn cultus uit latere tijd herkennen en relateren aan de Bakchai.

De kandidaat kan een voorgelegde (literaire of journalistieke) tekst vergelijken met de Bakchai vanuit de thematiek van deze syllabus.

Bijlage 2

Syllabus Cicero: mensen en goden

1. Thematiek

In de teksten van het pensum komen twee thema's aan de orde. Het eerste betreft het filosofisch denken over het bestaan van goden en hun mogelijke invloed op mensen. Het tweede omvat filosofische visies op zin en doel van het menselijk bestaan, meer in het bijzonder op het probleem wat als het summum bonum beschouwd moet worden.

De kandidaat kan een voorgelegde tekst in het kader van de hierboven genoemde thematiek kritisch bespreken

2. Het pensum

(De met een * gemarkeerde passages worden in vertaling gelezen)

2.1 Inleiding

De natura deorum I, 1 – 10 *: belang van het onderwerp en Cicero's persoonlijke betrokkenheid daarbij

2.2 Het bestaan van de goden

De natura deorum I, 43 (Ea qui) – 45 (si nihil aliud) *: het ethnologische godsbewijs
De natura deorum II, 16 – 17 (An ne hoc quidem): het logische godsbewijs
De natura deorum III, 22 – 26 *: kritiek op het logische godsbewijs
De natura deorum II, 93 – 97 * en
De natura deorum II, 98 – 104: het teleologische godsbewijs

2.3 De zorg van de goden voor de mensen

De natura deorum II, 154 – 162 (Illud vero): de wereld is er voor de mens
De natura deorum I, 51 – 53: Epicurëische opvatting over het leven van de goden
De natura deorum III, 70 – 71 (Medea modo): de ratio kan goed en slecht worden gebruikt
De natura deorum III, 80 – 82 (in Ned. samenvatting): de goden bekommeren zich niet om de mensen
De natura deorum III, 83 (Dionysius) – 89: voorbeelden van slechte mensen die het goed is vergaan

2.4 Tekens van goden

De divinatione I, 7 (Etenim nobismet) – 12 (Quare omittat) *: opvattingen over voorspellingskunst
De divinatione I, 34 (Iis igitur adsentior) – 36 *: verschillende soorten voortekenen
De divinatione I, 37 – 38: orakels
De divinatione I, 56 (Quid?) – 57: voorbeelden van voorspellende dromen
De divinatione I, 77: Flaminius, de verachter van auspicia
De divinatione I, 115 (Atque haec quidem) – 117 *: een verklaring voor de divinatio
De divinatione I, 124 (Equidem) – 128 (ducuntur) *: divinatio berust op inzicht in de keten van oorzaak en gevolg
De divinatione II, 15 – 19: slechts gebeurtenissen die zich afspelen volgens de natuurwetten kunnen voorspeld worden
De divinatione II, 20 – 23 (Quid ergo adiuvat), en
De divinatione II, 24 – 25 (hoc sentit Homerus) *: als alles al vast zou staan, dan is divinatio mogelijk, maar nutteloos

2.5 Summum Bonus

Epicureïsche visie

De finibus bonorum et malorum I, 29 (Quaerimus) – 33: het summum bonum is voluptas
De finibus bonorum et malorum I, 34 – 36 *: de mens wordt geleid door eigenbelang en lijfsbehoud
De finibus bonorum et malorum I, 37 (Nunc autem) – 38: de voluptas bestaat uit afwezigheid van lijden
De finibus bonorum et malorum II, 45 – 46: de rol van de sapientia
De finibus bonorum et malorum II, 47 – 49 *: de rol van de temperantia

Stoïsche visie

De officiis I, 11 – 14: mensen onderscheiden zich van dieren door het gebruik van de ratio
De officiis I, 15 (Sed omne) – 17: de vier kardinale deugden
De officiis I, 18 – 19 *: wijsheid en kennis
Tusculanae disputationes V, 57 – 62: voorbeelden van schijnbaar geluk

Literaire genres voor het
centraal examen en het
staatsexamen klassieke taal
en letterkunde 2000

Literaire genres voor het centraal examen en het staatsexamen klassieke taal en letterkunde 2000

De kandidaat kan vragen beantwoorden over een voorgelegde tekst uit het pensum; thematiek en hoofdlijnen van het pensum worden bekend verondersteld. Een Latijnse tekst uit het pensum wordt in *principe* niet geannoteerd; wel kan de context kort worden omschreven. Het gebruik van een woordenboek Latijn – Nederlands is toegestaan.

3. Achtergronden

3.1 Filosofische achtergronden

3.1.1 Het bestaan van de goden

- de Epicureërs: gezien de algemene consensus van de mensheid wordt het bestaan van goden niet in twijfel getrokken. Zij bemoeien zich evenwel niet met de mensheid; dat zou strijdig zijn met hun inherente gelukzaligheid. De wereld is niet door toedoen van de goden, maar door toeval ontstaan (atoomtheorie). De overtuiging dat goden zich niet met de mens en de wereld bemoeien, maakt het de mens mogelijk zonder angst voor de goden te leven. (ter illustratie wordt in vertaling gelezen Lucretius I, 62 – 135).
- de Stoa: in alle wezens en dingen is de goddelijke ratio aanwezig, maar alleen de mens is in staat haar bewust te gebruiken. De ratio heeft een voorzienige leiding in de kosmos en al zijn onderdelen (*providentia*). Deze leiding is onontkoombaar en wordt als zodanig ook als *fatum* aangeduid. (ter illustratie wordt in vertaling gelezen Seneca, Ep. 41).
- de Academie: scepticisme. Elke filosofische stelling kent even sterke argumenten vóór als tegen. De *natura deorum* blijft een groot raadsel. Er zijn geen objectieve criteria om deze vast te stellen.

3.1.2 Summum bonum

- de Epicureërs: het hoogste goed ligt in de *voluptas*, dat wil zeggen het vrij zijn van onlustgevoelens. Het Epicureïsche ideaal is *ataraxia*, onverstoorbaarheid. Angst voor de goden en angst voor de dood zijn de grootste verstoorders in het leven van de mens. Inzicht in de fysica (atoomtheorie) neemt deze angsten weg.
- de Stoa: het hoogste goed is de *virtus*, die samenvalt met de *sapientia*. Deze bestaat daarin dat men leeft *secundum naturam*. Dat wil zeggen: in harmonie met de goddelijke leiding van de ratio. Dat levert de mens *apatheia*, het vrij zijn van begeerten en emoties. Wat niet – Stoïcijnen wel beschouwen als belangrijke zaken, zoals gezondheid, rijkdom etc., beschouwt de Stoïcijn als *indifferentia*.

3.2 Goden en de staat

De rol van de goden in de Romeinse staatsgodsdienst. (ter illustratie wordt in vertaling gelezen Suetonius, Aug. 94 en Livius XXI, 63,5 – XXII, 3,14; XXII, 2 in samenvatting)

De kandidaat kent de onder 3 genoemde opvattingen en begrippen

De kandidaat kan een voorgelegde gelezen tekst uit het pensum plaatsen binnen de hierboven verwoorde filosofische en maatschappelijke achtergronden

4. Leven en filosofisch werk van Cicero

4.1

Cicero's jeugd; maatschappelijke status; eerste onderwijs in de filosofie door een huisfilosoof; scholing in retorica en filosofie in Rome en Griekenland. Volgde colleges van een scepticus, een academicus en een stoïcijn.

4.2

Faam als strafpleiter; succesvolle politieke carrière, ondanks het feit dat hij een *homo novus* is. Zijn politieke redevoeringen in senaat en volksvergadering en zijn juridische pleidooien voor de rechtbank bezorgen hem een grote reputatie in Rome.

4.3

Breuk in zijn politieke carrière door de vorming van het Eerste Driemanschap van Caesar, Pompeius en Crassus, die in de jaren vijftig de politiek domineren. In deze periode vallen zijn eerste theoretische werken op het gebied van retorica en filosofie. Cicero gebruikte hiervoor de vorm van de dialoog. Bij Plato was de dialoog een gesprek waarin vraag en antwoord elkaar afwisselen. Aristoteles plaatst in zijn dialogen de verschillende standpunten in lange afgeronde *exposé's* tegenover elkaar. Voor dit model koos Cicero. De deelnemers zijn in de regel figuren uit het politieke en culturele leven, die in een fictionele ontmoeting zijn samengebracht. In De oratore beschrijft hij de ideale redenaar als veelzijdig ontwikkeld man, die niet alleen over politieke en juridische, maar ook over filosofische onderwerpen met kennis van zaken kan spreken. In De republica en De legibus behandelt hij, in navolging van Plato, de inrichting en de wetgeving van een ideale staat.

4.4

Na de strijd tussen Pompeius en Caesar, waarna Caesar de alleenheerschappij bezit, staat Cicero politiek op het tweede plan. Hij lijdt daaronder en wordt bovendien geschokt door het overlijden van zijn geliefde dochter

Tullia. In de jaren 45 tot 43 schrijft hij een groot aantal filosofische werken. Daartoe behoren:

- De finibus bonorum et malorum, waarin hij de ethische opvattingen van het Epicureïsme, de Stoa en de Academie over het hoogste goed en het hoogste kwaad behandelt;
- Tusculanae disputationes, filosofische gesprekken gehouden in Cicero's villa in Tusculum over het levensgeluk en de bedreigingen daarvan;
- De natura deorum in drie boeken, waarin achtereenvolgens de standpunten van Epicurus, de Stoa en de Academie aan de orde komen over het bestaan en de aard van de goden;
- De divinatione over de voorspellingskunst. In het eerste boek zet Cicero's broer Quintus de Stoïsche opvattingen over dit onderwerp uiteen. In boek 2 reageert Cicero zelf daar uitgesproken sceptisch op.
- De officiis, 'De plichten'. In dit werk, waarin Cicero zich richt tot zijn zoon Marcus, gaat het vooral om het ethisch goede (honestum) en het eigenbelang (utilitas) en de mogelijke conflicten tussen beide begrippen.

4.5

In de inleiding op boek 2 van De divinatione maakt Cicero melding van de moord op Caesar. In de periode die daarop volgde speelde Cicero een zeer belangrijke rol. Verzet tegen Antonius (Philippicae) en liquidatie van Cicero bij de vorming van het Tweede Driemanschap van Antonius, Octavianus en Lepidus.

4.6

Cicero was zich ervan bewust dat hij niet zelf een filosofisch systeem ontwierp, maar dat hij de Griekse filosofie voor zijn Romeinse tijdgenoten toegankelijk maakte. Cicero's bijdrage aan het geschikt maken van het Latijn voor het weergeven van filosofische begrippen. Zijn betekenis tijdens de Middeleeuwen en de Renaissance. Ongunstige beoordeling in de negentiende en begin van de twintigste eeuw. Toenemende waardering in de laatste tijd voor zijn zelfstandige oordeel over de verschillende filosofische stromingen en zijn heldere presentatie daarvan.

De kandidaat kan over een gelezen tekst vragen beantwoorden waarbij de bovenstaande namen en begrippen bekend verondersteld worden.

5. Taal en stijl

Geen bijzonderheden

De kandidaat kan zijn kennis van de morfologische en syntactische

verschijnselen demonstreren door het vertalen van een ongeziene authentieke tekst, die qua aard en moeilijkheidsgraad nauw aansluit bij de gelezen teksten. De omschrijving door de CEVO van de minimumkennis op het gebied van morfologie en syntaxis vormt het uitgangspunt bij de annotatie van de te vertalen tekst. Het gebruik van een woordenboek Latijn – Nederlands is toegestaan.

6. Receptie en actualisering

6.1 Voorgescreven literatuur

- Boethius, consolatio philosophiae, I.6.
- Thomas van Aquino, summa theologica, quaest. II. art. III.
- Hobbes, Leviathan, hfst. 12, p. 123 – 124; 128 – 129.

6.2 Aanbevolen literatuur

- A. Ayer, 'Het argument van het vooropgezet plan'. In: De kernproblemen van de filosofie. Utrecht (Spectrum/Aula) 1976.
- L. de Crescenzo, Geschiedenis van de Griekse filosofie. Amsterdam (Bert Bakker) 1994.
- A. van Dantzig, 'Aflossing van de wacht'. In: NRC, 1 april 1995.
- E. Flesseman – Van Leer, Geloven vandaag, p. 30 – 31. Nijkerk (Callenbach) 1987 6de druk.
- Geloof het of niet. Gebundelde artikelen uit Trouw 1991 (met name de artikelen van Versnel, De Boer, Suurmond, Manenschijn).
- 'Geluk'. Thema van het Zaterdag Bijvoegsel NRC, 20 dec. 1986.
- H. Goedkoop, 'Lofzang op de onmacht'. In: NRC, 7 maart 1997.
- B. Heijne, 'Drie herdershonden zonder heer'. In: NRC, 7 maart 1997.
- R. Kousbroek, 'Theofysica'. In: Hoger Honing, Amsterdam (Meulenhoff) 1997, p. 50 – 55.
- W. Luyendijk, 'Opkomst van de eliminatie-generatie'. In: NRC, 11 sept. 1997.
- W. Paley, 'The Watch and the Human Eye'. In: Evidences of the Existence and Attributes of the Deity, hfst. 1 – 6. 1802. Opgenomen in: Edwards and Pap, A Modern Introduction to Philosophy, New York 1973, 3e ed.

De kandidaat kan in een voorgelegde tekst overeenkomsten en verschillen aanwijzen met een passage uit de gelezen teksten van Cicero vanuit de thematiek van deze syllabus.

Literaire genres voor het centraal examen en het staatsexamen klassieke taal en letterkunde 2000